

lilar aleyhine değerlendirmesi ve şeriflerden olduğunu ileri sürerek Hz. Peygamber'in soyundan geldiği için halife unvanını kendisinin taşıması gerektiğini söylemesi gibi sebeplerle zaman zaman gerginleşmişse de aralarında herhangi bir sürtüşme çıkmamıştır. Karşılıklı girdip gelen heyetler içinde özellikle 1589 Ağustosunda İstanbul'a varan ve Osmanlı padişahı tarafından çok iyi karşılanan Ali et-Temgrüti (Temcrüti) ve Muhammed el-Fiştâli'den oluşan heyetin ziyaretleri çok başarılı geçmiş ve Temgrüti bu seyahatinden sonra *en-Nefhatü'l-miskiyye fi's-sefâretü't-Türkiyye* adlı kitabını kaleme almıştır.

Sa'dî şeriflerinin iktidarını 1660'ta Hasanî şerifleri ele geçirdiler. 1672'de sultan olan Mevlây İsmâil 1691'de Tilimsân'ı Türkler'den almaya yeltenmişse de başarılı olamamış, 1699 Nisanında da II. Mustafa'ya bir mektup göndererek Cezayirli'leri şikâyet etmiştir; ancak kendisine Osmanlı Devleti'nin Cezayir'deki donanmasına yardımını istemediği için şikâyet hakkı bulunmadığı bildirilmiştir. 1703'te Tilimsân'a tekrar saldıran Mevlây İsmâil yine şehri alamamış, 1708'de ise Avrupa'da Osmanlı şehzadesi olduğunu iddia eden ve oradan Fas'a geçen bir kişiyi İstanbul'a göndermeye teşebbüs ederek pâyitahtta nifak çıkarmak istemiş, fakat gemi Sakız adasında durdurularak bu kişinin katledilmesiyle girişimi önlenmiştir.

1757'de tahta çıkan III. Muhammed zaman zaman İstanbul'a hediyeler ve elçiler göndererek kendisinden önce iyice zayıflamış, hatta birçok defa gerginleşmiş olan Osmanlı-Fas münasebetlerini kuvvetlendirmek istedi. 1766 Ağustosunda, Fas donanmasının Akdeniz'de korsan gemileriyle mücadele sırasında ele geçirdiği Dubrovnik ticaret gemilerini padişahın araya girmesiyle serbest bıraktı. Bu münasebetle İstanbul'a giden ve kışı orada geçiren Fas heyeti 1767 Mayısında ülkesine padişahın verdiği kıymetli hediyelerle döndü. Bunlar arasında toparla donatılmış ve içinde bol miktarda değişik tekne levazımatı bulunan bir gemi ile otuz kadar gemi inşa ve top döküm ustası da yer alıyordu. Fas tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanan bu ustalar ölünceye kadar orada kaldılar ve Selâ şehrinde bulunan tersane-nin ihyası içinde çalıştılar.

III. Muhammed, Osmanlı Devleti ile daima iyi ilişkiler içinde bulunmaya özen göstermiş olmasına ve sık sık elçilik heyetleriyle İstanbul'a değerli hediyeler

göndermesine rağmen, dönemin padişahı I. Abdülhamid'in bu iyi ilişkilere güvenerek aradığı malî desteği öteki Mağrib ülkelerinin de yaptığı gibi yeterince sağlamamıştır. 1785'te Fas sultanının damadının başkanlığında gelen bir heyet Cezayir'deki Osmanlı idaresinin kötü davranışlarından şikâyetinde bulundu. I. Abdülhamid de mukabil hediyelerle birlikte cevabî mektubunu götürün bir heyet yolladı ve şikâyet konusu durumun düzeltilceğini bildirdikten sonra Osmanlı Devleti'nin o sırada Kırım'ı kurtarmak amacıyla Ruslar'a karşı girdiği savaş için Fas'tan yardım beklediğini belirtti. Yardımın gecikmesi üzerine aynı yıl içinde ikinci bir heyet gönderildiyse de Cezayir meselesi halledilmediği gerekçesiyle yine yardım gelmedi; ancak daha sonra geç kalmış olmakla birlikte iki gemi gönderildi. 1789 yılındaki Rusya ve Avusturya savaşları sırasında ise III. Muhammed dört firkateyn ile Malta korsanlarının elinden kurtardığı 536 müslüman esiri gönderdi; yine aynı seferle birlikte Fas'tan İstanbul'a Dubrovnik gemileriyle 3000 kantar güherçile ve 1000 kantar barut geldi. Fas sultanı ayrıca yolladığı mektupta Hicaz'a gönderilen surreye kendisinin de katkıda bulunmak istediğini bildirdi. Padişahın muvafakatı üzerine Fas'tan Haremeyn ahalisine dağıtılmak üzere her biri yarım keselik 1000 adet altın külçesi gönderildi. Bunun üzerine sultana külçelerin dağıtım için sikke haline getirilmesi gerektiği haberi iletildi. Ancak bu arada vefat eden III. Muhammed'in yerine geçen oğlu Mevlây Yezîd'in altınları geri istemesi üzerine yardım gerçekleşmedi ve darphâne-de sikke yapılmak üzere bekletilen külçeler geri gönderildi (Aralık 1789).

1830 Temmuzunda Fransızlar Cezayir'i işgal edince daha önceleri Fas'a bağlı olan, fakat 300 yıldır Cezayir'deki Osmanlı idaresinin elinde bulunan Tilimsân şehrinin ahalisi Türkler'in bölgeden çekilmesiyle hâmisiz kaldı ve gönderilen bir heyetle Fas Sultanı Mevlây Abdurrahman'dan biatlarının kabulü istendi. Kendilerinin Osmanlı padişahına tâbi olmaları dolayısıyla durumu Fas ulemâsından soran sultan müsbet cevap alınca Tilimsânlılar'ın biatlarını kabul etti ve böylece Osmanlı Devleti'nin bölge ile mevcut organik bağı kesilmiş oldu.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MD, nr. 24, s. 87; nr. 28, s. 129; nr. 30, s. 147, 182, 208, 348-467, 489-492; nr. 35, s. 475; nr. 36, s. 110; nr. 48, s. 31; BA, *İspanya Defteri*, s. 7; BA, Cevdet-Hariciye, nr. 4052;

BA, Cevdet-Askerî, nr. 9162/2; TSMA, nr. E 1607, 4034, 4905, 4932, 4994, 4999, 7209, 9055; Vezzân ez-Zeyyâtî, *Vaşvâ İfritkiyye*, I, 283-285; II, 242; Feridun Bey, *Münşeât*, II, 153-154; Selânikî, *Târih* (İpsirli), II, 133; II, 586; Münec-cimbaşı, *Sahâifü'l-ahbâr*, III, 537-538; Naimâ, *Târih*, II, 169; Şem'dânizâde, *Mürî't-tevârîh* (Ak-tepe), II, 104; Çeşmizâde Mustafa Reşid, *Târih* (nşr. Bekir Kütükoğlu), İstanbul 1959, s. 38; İfrenî, *Nüzhetü'l-hâdî bi-ahbârî mülûkî'l-kar-nî'l-hâdî*, Rabat 1972, s. 46, 61-66, 74; Vâsîf, *Târih* (İlgürel), s. 54; Cevdet, *Târih*, II, 256, 366; III, 272; IV, 9, 51; VIII, 356-361; Selâvî, *Kitâbü'l-İstikşâ*, IV, 160-163; V, 59-65, 85, 91, 95-97; VIII, 21-23, 44, 119-122; IX, 26-32; A. Cour, *L'Etablissement des dynasties des chérifs an Maroc et leurs rivalités avec les Turcs de la Régence d'Alger*, Paris 1904, s. 105 vd.; a.mlf., "Sa'diler", *İA*, X, 41 vd.; Ch. A. Julien, *Histoire de L'Afrique du nord*, Paris 1931, s. 146; Said Talat, *Umman ve Hint Denizleri Hakimiyeti ve Türkler*, İstanbul 1934, s. 127; Q. Velloso, *D. Sebastiao*, Lizbon 1935, s. 337 vd.; Aziz Samih İter, *Şimâlî Afrika'da Türkler*, İstanbul 1936-37, I-II, tür.yer.; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, s. 222, 268-269; IV/2, s. 243; Zirikli, *el-A'âm*, IV, 311-312; W. E. D. Allen, *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century*, London 1963, s. 32-33; Abdülazîz el-Fiştâli, *Menâhilü's-safâ* (nşr. Abdülkerim Küreyyim), Rabat 1972, s. 46, 61-66, 74; Abbas b. İbrâhim, *el-İ'âm bi-men hâle Merakeş ve Ağmat mine'l-a'âm*, Rabat 1976, V, 140-150; Abdülkerim Küreyyim, *el-Mağrib fi 'ahdî'd-devleti's-Sa'diyye*, Rabat 1398/1978, s. 30-35, 75-116, 124, 135-136, 142-144, 181-182, 192-194; F. Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* (trc. M. Ali Kılıçbay), İstanbul 1990, II, 316-317, 342-343, 354-358; Mustafa Bilge, "II. Abdülhamid Döneminde İslâm Birliği Çağrısı ve Fas", *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 1992, s. 45-64; G. Das-tagne, "La Bataille d'Alkassar el-Kebîr", *RAfr*, LXII (1918), s. 130 vd.; Cengiz Orhonlu, "Osmanlı-Bornu Münasebetine Aid Belgeler", *TD*, sy. 23 (1969), s. 111-113; Abderrahman el-Mouddeen, "The Sharif and the Padishah: Some Remarks on Moroccan-Ottoman Relations in the 16th Century", *Studies on Ottoman Diplomatic History*, V, İstanbul 1990, s. 27-34; a.mlf., "The Sharif and the Padishah: Three Letters from Murad III to Abd al-Malik", *Hesperis Tamuda*, sy. 1, Rabat 1991, s. 113-127; G. Yver, "Cezayir", *İA*, III, 136; Bekir Kütükoğlu, "Murad III", a.e., VIII, 621-622; Ziya Kazıcı, "Abdûlmelik b. Muhammed el-Mehdî", *DA*, I, 271; Hulûsi Yavuz, "Ahmed el-Mansûr", a.e., II, 98-100.

MUSTAFA L. BİLGE

4. Himaye Dönemi ve Bağımsızlık. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Fas dış dünyaya kapalı yaşamıştır. Avrupa ile temastan kaçınan Mevlây Süleyman herhangi bir ihtilâfa meydan vermemek için korsanlığı yasakladı (1817). Dinî sebepler ileri sürerek Avrupa'ya ihracattan kaçındı ve ithalâta % 50 gümrük vergisi koyarak Avrupa mallarının ülkeye girişini azalt-

maya çalıştı. 1830'larda Tanca, Rabat, Tıtvân ve Suveyre (Mogador) gibi sahil şehirlerinde sadece 248 Avrupalı vardı. Bu arada Vücdé yakınlarındaki İslî vadi-sinde Fransızlar'la girişilen ve Tanca ile Suveyre limanlarının bombalanmasına yol açan silâhlı çatışmada (14 Ağustos 1844) Fas'ın mağlûbiyeti dış güçlerin ülkeye bakışını değiştirdi ve bu çatışma Fas ile Avrupalı güçler arasındaki münasebetlerde âdeta bir dönüm noktası teşkil etti. Bu tarihten sonra Fransızlar'ın bölgedeki nüfuzunun artacağını düşünen İngiltere Fas'ın bağımsızlığını koruma bahanesiyle diplomatik girişimlerde bulundu ve 1856'da bir ticaret anlaşması imzalamayı başardı. Bu anlaşma ile Fas İngiltere'ye ticarette öncelikli ülke statüsü vererek Fransız tehdidini ve giderek artan nüfuzunu dengelemiş oluyordu. Mevlây Abdurrahman tarafından başlatılan Avrupalı güçler arasındaki rekabeti kullanarak ayakta kalma politikası, Sîdî Muhammed (1859-1873) ve Mevlây Hasan (1873-1894) dönemlerinde de aynen takip edildi. Mevlây Hasan ülke içindeki birliği korumak ve dünyada gelişen ekonomiye ayak uydurmak için gerekli olan reformları yaparak başarılı bir yönetim ortaya koydu. Bu arada İspanya'nın bölgede ağırlığını duyurmak amacıyla Fas'a gönderdiği kuvvetler önce Sebte'yi (Ceuta), ardından da Tıtvân'ı işgal ettiler (Ocak 1860). Mevlây Hasan İspanya ile önce askerî, arkasından da bir ticarî antlaşma imzalamak zorunda kaldı (Mart 1860, Kasım 1861) ve bu antlaşmalara göre İspanyollar'a 1856 yılında İngilizler'e tanınan haklar aynen tanıdıktan başka birçok Fas limanını kullanma, açıklarda balıkçılık yapma hakları da verildi; işgal altında kalan Tıtvân'ın boşaltılması ise Fas'ın savaş tazminatı ödemesine bağlandı. Fas bu tazminatı ödeyebilmek için Londra'da bir borç antlaşması imzalamaya mecbur oldu ve Avrupalı komiserlerin malî denetimini kabul etti. Bu durum Avrupalılar'ın ülkeye nüfuz etmelerini sağlayan bir gedik oluşturdu ve her geçen gün bu gedik genişledi. 1880'de Madrid'de toplanan konferansta Fas'ın toprak bütünlüğü ve diğer ülkeler için ticaret eşitliği prensibi kabul edildi. 1860'tan itibaren Fas'a nüfuz etmeye çalışan devletlerden İngiltere iktisadî imtiyazlarını ve Cebelî-târık Boğazı üzerindeki kontrolünü korumak isterken Fransa Cezayir sömürgesinin batı sınırının güvenliğine, İspanya Fas'la ilgili tarihî emellerinin gerçek-

leşmesine, Almanya ise yeni ticarî imtiyazlar ve mahreçler kazanmaya önem veriyordu. Bundan dolayı Fas XIX. yüzyılın ikinci yarısında büyük devletlerin şiddetli nüfuz mücadelesine konu olmuştur. Mevlây Hasan'dan sonra başa geçenler iyi yetişmemiş oldukları için dünya siyasetinde ciddi bir devlet politikası takip edemediler; yerine geçen Mevlây Abdülazîz (1894-1908) tahta çıktığında henüz on dört yaşında idi.

Avrupalılar'ın Fas'taki yayılmaları sadece askerî ve siyasî alanlarla sınırlı kalmamış, ayrıca kültür, din ve sağlık işlerinde de etkinlikleri giderek artmıştır. Katolik papazları, özellikle Fransîken mezhebine mensup olanlar asırlarca ülkedeki hristiyanlara dinî hizmet verme adı altında siyasî faaliyet göstermişler ve Afrika'nın bu bölgesinde İspanyol nüfuzunun yayılmasında son derece önemli rol oynamışlardır. Protestanlar ise ancak XIX. yüzyılın son çeyreğinde Fas topraklarında çalışmaya başlamışlardır. Tanca, Arsila, Fas, Tıtvân ve Dârülbeyzâ (Kazablanka) gibi şehirlerde Kitâb-ı Mukaddes Cemiyeti'nin şubeleri etkinlik gösterdi. Baştan beri Fas'ta büyük bir hürriyet içinde faaliyetlerini sürdürmüş olan yahudiler, daima Amerikan ve Avrupa yahudi gruplarıyla iş birliği içinde bulunmuşlardır. İngiliz Yahudi Cemiyeti Tanca'da okul ve hastahane kurarken Fransız yahudileri de Paris'teki Alliance Israélite Universelle vasıtasıyla Tıtvân, Tanca, Suveyre ve Âsfâ'da (Safi) okul açmışlar ve bu gruplar misyonerlik faaliyetlerini daima askerî ve siyasî alanlardaki çalışmalarla koordineli bir şekilde yürütmüşlerdir.

Mevlây Hasan döneminde birçok alanda başlatılan yenilik hareketleri sonraki sultanlar döneminde de devam ettirildi. Mevlây Abdülazîz zamanında Kahire, Paris ve İstanbul'a öğrenciler gönderildi; eğitim alanındaki yenilikleri ekonomi ve tarım alanlarındaki yenilikler takip etti. Arkasından maliye işlerine el atıldı ve köklü bir vergi reformu yapılarak öşür ve zekât yerine tek tip vergi getirildi; ayrıca vergiden muaf olan şerifler, şeyhler ve kâidler de mükellefler arasına alındı. Ancak vergi reformuna rağmen devlet gelirlerinin artırılamaması, özellikle sultanların aşırı harcamaları halk arasında hoşnutsuzluğa yol açtı; hatta Vücdé şehri yakınlarında Cilâlî b. İdrîs ez-Zerhûnî'nin (Bû Hamâre) başlattığı isyan sultanı zor durumda bıraktı.

Yayılmacı ve sömürgeci politikaları sebebiyle dünyanın pek çok bölgesinde ça-

tışma halinde bulunan İngiltere ve Fransa'nın Fas üzerindeki nüfuz yarışı XX. yüzyılın başında imzalanan bir antlaşma ile (8 Nisan 1904) çözümlendi. Fransa, 1882'de Mısır'a yerleşen İngiltere'yi burada serbest bırakarak Fas'ta rahat hareket edebilme imkânına kavuştu. Entente Cordiale adı verilen bu antlaşmayla iki devlet sömürge bölgelerindeki anlaşmazlıklarına son verirken henüz sömürgeleştirilmemiş olan Fas'ın durumuna da açıklık getirdiler. Bu arada Fas üzerinde emelleri olan İspanya'ya da 3 Ekim 1904 tarihli Fransa-İspanya antlaşmasıyla Akdeniz kıyısındaki Sebte ve Tıtvân bırakıldı. Fransa'nın Entente Cordiale'i yürürlüğe koymak için harekete geçmesi üzerine Almanya'nın karşı атаğa kalkması birinci Fas buhranının ortaya çıkmasına sebep oldu. Fransa Kasım 1904'ten itibaren sultan üzerindeki baskılarını arttırarak onu Fas ordusundaki subayların Fransız subaylarınca yetiştirilmesi ve maliyenin Fransa tarafından kontrol edilmesi için sıkıştırmaya başladı. Fransa'nın bu politikasına karşı çıkan Alman İmparatoru II. Wilhelm 31 Mart 1905'te Tanca'yı ziyaret ederek sultana destek verdi ve buna güvenen sultan da Fransa'nın isteklerine karşı direnerek meselenin milletlerarası bir konferansta ele alınmasını savundu. Ancak konferansın toplanmasını çaresiz olarak kabul eden Fransa, on üç ülkeden (Fransa, İngiltere, Almanya, Fas, Avusturya-Macaristan, Belçika, İspanya, Amerika Birleşik Devletleri, İtalya, Rusya, Portekiz, Hollanda, İsveç) gelen temsilcilerin iştirakiyle İspanya'nın Algeciras (Cezîretülhadrâ) şehrinde toplanan konferansta büyük bir zafer kazandı (Ocak 1906). Almanya'nın yalnız kaldığı konferansın sonunda sultanın hâkimiyeti, Fas'ın toprak bütünlüğü ve ülkede ticaretin serbestiyeti prensipleri kabul edildi ve imzalanan Fas'ın idaresinin, maliyesinin ve gümrüklerinin düzenlendiği 123 maddelik antlaşma ile Fas'ta güvenlik ve barışın korunması görevi Fransa'ya verildi. Bu konferansta Fas'ın belli bir devletin hâkimiyeti altında kalması önlenmişse de Fransa'ya verilen imtiyazlar ülkenin bağımsızlığını giderek tehlikeye sokmuştur. Bir bakıma kapitülasyonlar demek olan Algeciras Antlaşması'nın maddelerini kabul etmek zorunda bırakılan sultan, ülkesinin hızla Fransa ve İspanya'nın nüfuzu altına girmesine engel olmadı. Özellikle polis teşkilâtında Fransız görevlilerin çalıştırılması ülke içinde

karışıklıklara sebep oldu ve bu karışıklıklar dış güçlerin askerî müdahalelerine zemin hazırladı. Bir Fransız doktorunun öldürülmesini (19 Mart 1907) fırsat bilen Fransa olaydan birkaç gün sonra Vücdé şehri işgal etti; ardından da Dârülbeyzâ'da başlayan karışıklıkların bastırılması için savaş gemileri göndererek karaya 3000 asker çıkardı. İspanya da benzer bahanelerle 1908'de Melile'ye (Melilla) ve komşu bölgelere müdahale ederek askerî bakımdan önemli gördüğü yerleri işgal etti.

Öteden beri kardeşi Sultan Abdülazîz'in tutumunu beğenmeyen Merakeş Valisi Abdülhâfız'ın 1907 Ağustosunda baş kaldırması üzerine öldürüleceğinden korkan Abdülazîz Rabat'a giderek Fransız himayesine sığındı. Nisan 1907'den itibaren Dârülbeyzâ civarında bulunan Fransızlar güneye doğru yayılarak Sittat, Binahmed, Bûşîrûn ve Ezemmûr gibi yerleri ele geçirip oralarda kontrol noktaları tesis ettiler. Mevlây Abdülazîz, Temmuz 1908'de Sittat bölgesindeki kabilelerin de ayaklanması karşısında çaresiz kaldı ve yine Fransızlar'ın yardımıyla kurtulabildi; arkasından da sultanlıktan ayrılarak Tanca'ya gidip oraya yerleşti.

Mevlây Abdülazîz'in yerine geçen kardeşi Abdülhâfız'ın dış devletler tarafından tanınması önemli bir mesele oldu ve ancak Algeciras Antlaşması ile kendisinden önceki sultanlar tarafından imzalanan diğer antlaşmaları kabul ettiğine dair teminat verdikten sonra tanınabildi; Almanya ise onu hemen tanıdığını açıkladı. 1911 yılında Fas, Fransa ile Almanya arasında yeni bir buhranın ortaya çıkmasına yol açtı. Ülkesinde otorite kurmakta zorlanan Mevlây Abdülhâfız yönetimine karşı ayaklanan bazı Arap ve Berberî kabilelerin başşehre kadar ilerlemeleri üzerine ülkenin iç durumu iyice karıştı. Bu fırsatı değerlendirerek Algeciras Antlaşması'nın verdiği hakkı kullanan Fransa yabancıların hayatını koruma bahanesiyle Fas'a asker çıkardı ve sultanı isyancılardan kurtardıktan sonra bazı şehirleri de işgal etti (Nisan 1911). Bunun ardından İspanya da benzer bir bahaneyle Haziran 1911'de ülkenin kuzeyine asker soktu ve Lahsen ile el-Kasr'a girdi. Bu gelişmeler karşısında Fas'ın Fransa ile İspanya arasında paylaşılmasına karşı çıkan Almanya'nın Agâdir Limanı'na savaş gemisi göndermesiyle (1 Temmuz 1911) bir anda çatışma tehlikesi belirdi. Dört ay devam eden görüşmeler sonunda 4 Kasım 1911'de

imzalanan antlaşmaya göre Almanya, Fransa'nın Kongo topraklarından verdiği 275.000 km²'lik bir arazi karşılığında Fas ile ilgisini tamamen keserek Fransa'yı burada serbest bıraktı. Böylece Agâdir buhranı barışçı bir yolla son bulurken Fas için yeni bir dönem başlamış oldu.

Alman desteğini kaybettikten sonra Fransız ve İspanyollar'ın karşısında tamamen çaresiz duruma düşen Sultan Abdülhâfız, 30 Mart 1912 tarihinde Fransa'nın ülkesi üzerindeki himayesini kabul eden antlaşmayı imzalamak zorunda kaldı. Himaye antlaşmasıyla sultanın içerideki hâkimiyeti kabul ediliyor, ancak Fas'ın menfaatlerinin yurt dışında Fransız elçilik ve konsolosluklarınca korunacağı, ayrıca ülkede idarî, adlî, malî ve askerî ıslahat yapılacağı hükme bağlanıyordu. Fransız himayesi dışında kalan İspanya'nın nüfuzundaki bölgeler ise ayrı bir antlaşma ile bu devletin himayesine verildi. Diğer taraftan önemli bir ticaret ve ulaşım merkezi olan Tanca şehri ve civarına da milletlerarası bir statü getirildi. Böylece uzun süredir bağımsız kalmayı başaran Fas, XX. yüzyılın başında kuzey, güneybatı ve İfni bölgeleri İspanya'nın, diğer kısımları Fransa'nın hâkimiyetinde kalacak şekilde iki devlet arasında paylaşılarak sömürgeleştirilmiş oldu. Himaye idaresinin kurulmasından sonra sultan kukla durumuna düştü ve gerçek iktidar Fransız genel valisi ile İspanyol yüksek komiserinin eline geçti. Bununla birlikte sömürgeciler dağlık bölgelerdeki halka boyun eğdirmede çok zorlanmışlar ve buralarda başlayan silâhlı mücadele uzun zaman devam etmiştir. Sultan Abdülhâfız'ın teslimiyetçi politikasına karşı çıkan askerler 17 Mayıs 1912'de Fas şehrinde ayaklandılarsa da Fransızlar müdahale ederek şehre hâkim oldular; arkasından da Abdülhâfız'ın tahttan çekilmesini ve yerine kendileriyle iş birliğine daha yakın buldıkları kardeşi Mevlây Yûsuf'un geçmesini sağladılar.

Himaye idaresi döneminde ülkede reformların gerçekleştirilebilmesi için sultanla şeriflerin otoriteleri güçlendirildi ve İslâmî hayatın yaşanması serbest bırakıldı; arkasından da ülkede idarî, adlî, iktisadî ve askerî alanlarda çeşitli reformlar yapıldı. Bu arada idareye karşı mücadele halinde bulunan yerleşik halk ve göçebe kabilelerin merkezî yönetime bağlılıklarının sağlanabilmesi için büyük çaba harcandı ve I. Dünya Savaşı'ndan önce özellikle Fas, Miknâs, Merakeş gi-

bi şehirlerin civarında başarı kazanıldı. 1914'ten itibaren idarenin iç bölgelerle ilgilenememesinden faydalanan direnişçiler mücadelelerini sürdürdüler; savaş bittiğinde Atlas dağlarının orta kesimlerinde Fransız himayesini ve iş birlikçilerin yönetimini kabul etmeyen birçok yer vardı. 1924'e kadar Fransızlar'ın desteğiyle devam ettirilen çarpışmalar sonunda, Rif bölgesi hariç ülkenin ekonomik ve stratejik yönden önem taşıyan hemen hemen bütün kesimleri merkezî otoriteye bağlandı. Ancak I. Dünya Savaşı sırasında İspanyollar'a karşı silâhlı mücadele veren, babasının yerine Uriyâgel (Vuryâgel) kabilesinin şeyhi olan Muhammed b. Abdülkerîm el-Hattâbî, 22 Haziran 1921 günü Annoual'da İspanyollar'ı büyük bir yenilgiye uğrattı ve arkasından İspanyol himayesindeki bölgenin önemli bir kısmını kurtararak bağımsızlığını ilân etti (19 Eylül 1921). Bunu takip eden birkaç yıl içinde Abdülkerîm el-Hattâbî'nin, Rif Cumhuriyeti adını verdiği devletin hâkimiyetini pekiştirdikten ve siyasî teşkilâtlanmasını sağladıktan sonra dışarıda da tanınması için çaba harcamaya başlaması üzerine durumdan tedirginlik duyan Fransa ile himayesindeki eski toprakları geri almaya çalışan İspanya güçlerini birleştirip Hattâbî'nin kuvvetlerini yendiler ve Abdülkerîm el-Hattâbî'yi esir alarak (25 Mayıs 1926) devletine son verdiler.

1927'de ölen Mevlây Yûsuf'un yerine küçük oğlu Sîdî Muhammed, V. Muhammed unvanıyla sultanlığa getirildi ve 1930'lara doğru son direnişlerin de kırılmasıyla ülke tamamen dış güçlerin idaresine girmiş oldu. Daha sonraki yıllarda ülkede bir taraftan sindirme hareketleri sürdürülürken diğer taraftan idarî kademelerde yeni düzenlemeler yapıldı. Çeşitli krediler sağlanarak yol, liman, tren yolları gibi alt yapı çalışmalarına hız verildi ve kırk yılda Fas toprakları Afrika ticareti için Batılı iş adamlarına uygun bir hale getirildi; buna bağlı olarak da Avrupa ülkelerinden buralara göç edenlerin sayısı Fransız bölgesinde 350.000'e, İspanyol bölgesinde ise 100.000'e ulaştı.

Sultan V. Muhammed'in yönetimi altında ülkedeki sömürge idaresine karşı bağımsızlık duyguları gelişti ve özellikle II. Dünya Savaşı sırasında güçlenen milliyetçilik akımı, Allâl el-Fâsî tarafından sultanın da desteklediği İstiklâl Partisi'nin kurulmasına (1944) zemin hazırladı. Arkasından parti ileri gelenleri Fas'ın

bağımsızlığını gündeme getirdiler. Fransa buna şiddetle karşı çıkarak yapılan teklifleri reddettiysen de Amerika Birleşik Devletleri destek verdi ve bu destek milliyetçilik hareketini, özellikle de V. Muhammed'in durumunu, esasen II. Dünya Savaşı sırasında zayıflamış olan himaye idareleri karşısında güçlendirdi. Fransa'da savaştan sonra kurulan Dördüncü Cumhuriyet yönetimi sömürgelere ve himaye altındaki ülkelere karşı takip edilen politikalarda bazı olumlu değişiklikler yapmış, fakat buralara bağımsızlık verilmesi yönünde herhangi bir adım atmadığı gibi milliyetçilik akımlarını da hür dünyaya karşı yürütülen yıkıcı hareketler şeklinde göstermeye başlamıştı. Bu durumu reddeden V. Muhammed Fransız idaresine karşı tavır aldı ve bağımsızlık hareketinin başına geçti. Ancak daha sonra Fransızlar'ın kendisine karşı kışkırttıkları Berberîler'in baskısıyla İstiklâl Partisi ile olan ilişkilerini kesmek zorunda kaldı. 1952'de Mısır'da, İngiltere'nin hegemonyası altında bulunan krallık yönetimine son vererek yerine bağımsız bir cumhuriyet kuran Cemal Abdünnâsır'ın başarısı ve temsil ettiği fikirler Fas milliyetçilerine güç verdi. Aynı yıl sultanın, hâkimiyetin kendisine iadesi için Fransızlar'a yaptığı başvurunun reddedilmesi üzerine ülkede başlayan Fransız karşıtı gösteriler polisle çatışma noktasına geldi. Fransızlar, Berberî halkın yönetiminden memnun olmadığını ileri sürerek kendilerine zorluk çıkaran ve milliyetçileri destekleyen V. Muhammed'i, 20 Ağustos 1953'te önce Korsika'ya, daha sonra da Madagaskar'a sürgüne gönderdiler ve yerine Alevî ailesinden Sîdî Muhammed b. Araf'e'yi getirdiler. Olay ülkede karışıklıklara yol açtı. Faslı milliyetçi liderler Kahire'de toplanarak Fransızlar'a karşı mücadele kararı aldılar; Mısır yönetimi de gerekli silâh ve bilgi yardımı yapacağına dair söz verdi. Kasım 1954'te Cezayir'de sömürge idaresine karşı başlayan ayaklanma Fransa'yı Faslı liderlerle uzlaşmak zorunda bıraktı. Görüşmeler sonunda V. Muhammed'in ülkesine dönmeye izin verildi. 2 Mart 1956 tarihinde bağımsızlık antlaşması imzalandı; ardından İspanya da Fas'ın bağımsızlığını tanıyarak İfni, Sebte ve Melîle dışında kalan topraklarındaki himayesini kaldırdı (5 Nisan 1956). Ekim 1956'da Tanca'nın milletlerarası statüsüne son verildi; böylece Fransız ve İspanyol himayesindeki bölgelerle Tanca'nın Fas Devleti çatısı altında resmen birleşmesi üzerine kırk dört yıl devam eden sömürge idaresi İfni, Sebte ve Melîle dışında son bulmuş oldu. İfni 30 Haziran 1969'da Fas'a devredilirken Sebte ve Melîle'deki İspanyol sömürge yönetimi halen devam etmektedir. 12 Kasım 1956 tarihinde Birleşmiş Milletler teşkilâtına kabul edilen Fas için yeni bir dönem başladı. Sultan V. Muhammed Ağustos 1957'de kral (melik) unvanını aldı; 26 Şubat 1961'de vefat etmesi üzerine de tahta oğlu II. Hasan geçti.

Aralık 1962'de kabul edilen anayasa ile şahsî ve siyasî hakları garanti altına alan bir monarşi kuruldu. Ülkeyi sömürge yönetiminden kurtarmada V. Muhammed ile birlikte çalışan ve ilk hükümetlerde görev alan İstiklâl Partisi Mayıs 1963 seçimlerinden önce parçalanarak muhalefete düştü. Seçimlerden sonra teşekkül eden iktidar muhalefeti ortadan kaldırmaya yöneldi. Mecliste iktidar yanlılarıyla muhalefet arasındaki sert tartışmaları bazı şehirlerdeki kanlı gösteriler takip etti. Bir millî birlik hükümeti kurma çabalarında başarı sağlayamayan II. Hasan meclisi dağıtarak (7 Haziran 1965) bütün yetkileri kendinde toplama yoluna gitti ve parlamenter kurumların tekrar kurulabilmesi için anayasanın kısmen değiştirilmesi gerektiğini açıkladı. Fas'ın yeni bir anayasaya kavuşması ancak 1 Mart 1972'de mümkün oldu. Halen yürürlükte bulunan bu anayasa öncekinden önemli oranda farklıdır. Bu anayasaya göre hem parlamenter rejime hem de başkanlık sistemine benzeyen siyasî yapı içerisinde milletin ve devletin temsilcisi olan kral geniş yetkilerle donatılmış ve yasama yetkisi altı yıl için seçilen üyelerden oluşan Meclisü'n-nüvvâb'a verilmiştir. Bu meclisin üçte iki üyesi genel ve eşit oyla halk tarafından, üçte biri ise mahallî idarelerin meclisleriyle meslek kuruluşlarınca seçilir.

1963 yılında Fas ile Cezayir arasında silâhlı çatışma çıktı. Tinduf bölgesindeki bu çatışma Afrika Birliği Teşkilâtı'nın olaya müdahalesi ve aracılığı ile sona erdirildi (20 Şubat 1964). Benzer bir karışıklık da Moritanya sınırında ortaya çıktı; ancak kan dökülmeden her iki ülkenin temsilcileri tarafından kısa zamanda çözümlendi.

1970'li yılların başından beri Fas'ın yönetimini meşgul eden en önemli konu hâlâ çözümlenememiş olan Batı Sahrâ meselesidir. İspanya'nın işgalindeki Ba-

tı Sahrâ Fas ile İspanya, Cezayir ve Moritanya devletleri arasında anlaşmazlığa ve zaman zaman silâhlı çatışmaya varan gerginliklere sebep olmuştur. 1970'te Moritanya, Cezayir ve Fas Batı Sahrâ'daki sömürge kuvvetlerinin burayı terkmesini istemiş, fakat bölgenin geleceği konusunda anlaşamamışlardı. 1974'te Lahey Milletlerarası Adalet Divanı'na intikal eden meseleye bir çözüm getirilemeyince II. Hasan hükümet ve kamuoyunun da desteğini alıp buranın Fas'a ilhak edilmesi için 350.000 kişilik bir grupla meşhur "yeşil yürüyüş"ü (el-meşîretü'l-hadrâ) gerçekleştirdi (6-9 Kasım 1975). Bunun ardından İspanya'nın Moritanya ve Fas'la anlaşarak Batı Sahrâ'dan çekilmesi ve burayı bu iki devlete bırakması, bölgenin bağımsızlığını savunan Cezayir'le ilişkilerin bozulmasına ve silâhlı çatışmaya girmelerine sebep oldu (geniş bilgi için bk. BATI SAHRÂ). 1976 yılı başlarında Cezayir ve Moritanya ile diplomatik ilişkilerini kesen Fas dışarıda Batı Sahrâ meselesiyle uğraşırken içerde işçilerin, kötü ekonomik gidişi protesto etmek ve ücret artışı talebinde bulunmak amacıyla düzenledikleri grev ve gösterilere sahne oldu. 1973'te hükümet bir kısım sanayi ve hizmet sektörünü devletleştirirken yabancıların elindeki toprakları da millileştirerek köylülere dağıttı. Ancak bu uygulama toprak sahiplerinin çoğunun Fransız olması sebebiyle Fransa ile ilişkilerin bozulmasına yol açtı.

1965'te kral tarafından kapatılan meclis için yeni seçimler ancak Şubat 1977'de yapılabildi ve bu gelişme ülkeye bir yumuşama havası getirdi. II. Hasan'ın 1981'de Batı Sahrâ'nın geleceğinin belirlenmesi için referandum yapılması prensibini kabul etmesi meselesinin çözümüne katkıda bulunmadı ve Batı Sahrâ'nın bağımsızlığı için çalışan Polisario cephesinin sürgünde hükümetini kurduğu (1976, Cezayir) Sahrâ Arap Demokratik Cumhuriyeti'nin Afrika Birliği Teşkilâtı'na kabul edilmesi (10 Ocak 1982), Fas'ın bu teşkilâttan ayrılmasına kadar varan bir dizi gelişmeye sebep oldu. Fas yönetimi bölgede güçlü hale gelebilmek için Libya ile Arap Afrika Birliği adı altında bir konfederasyona gittiysen de (13 Ağustos 1984) bu girişim uzun ömürlü olmadı. Fas 29 Ağustos 1986'da konfederasyonu bozarak Cezayir ile Tunus'a Mağrib Birliği'nin kurulmasını önerdi ve bu yeni birlik Şubat 1989'da gerçekleştirildi. Merkezi Rabat'ta bulunan birli-

ğin temel amacı, tek pazar haline gelecek olan Avrupa Topluluğu karşısında ortak tutum takınmak ve üyelere birine yapılacak bir saldırının diğerlerine de yapılmış olduğunu kabul ederek ortak düşmana birlikte karşı koymak şeklinde belirlendi.

1989'dan itibaren dünyada yaşanan yumuşama Fas'ı da etkiledi ve bu çerçevede birçok siyasî tutuklu serbest bırakıldı. Komşu ülkelerle ve Arap dünyasıyla iyi ilişkilerin geliştirilmesine önem verildi. Suriye ile 1986'da kesilmiş olan ilişkiler yeniden kurulurken Mısır'ın Arap Birliği ve İslâm Konferansı teşkilatlarına geri dönmesi yönünde politika takip edildi. Cezayir'le 1972'de imzalanmış olan sınır antlaşması onaylanarak yürürlüğe kondu (1989). Fas, Körfez Savaşı (1991) sırasında Amerika Birleşik Devletleri'nin önderliğindeki koalisyon kuvvetlerine destek veriyse de halkın bu politikayı protesto etmesi ve binlerce kişinin katıldığı çeşitli gösterilerin yapılması üzerine daha ılımlı bir yol takip etmek zorunda kaldı.

BİBLİYOGRAFYA :

R. Landau, *Tārīḥu'l-Mağrib* (trc. N. Ziyâde), Beyrut 1963; H. Cambon, *Histoire du Maroc*, Paris 1952, s. 88-379; M. I. Cohen — L. Hahn, *Morocco: Old Land New Nation*, London 1966; Türkkiye Ataöv, *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara 1975, s. 171-195; Fahir H. Armaoğlu, *Siyasî Tarih: 1789-1960*, Ankara 1975, s. 237-240, 246-249; Mohamed Lahbabi, *Le Gouvernement marocain a l'aube du XXe siècle*, Casablanca 1975; Abdülazîz b. Abdullah, *el-Mevsû'atü'l-Mağribiyye: ma'lemetü'l-müddün ve'l-kabâ'il*, Muhammediye 1977, II, 210-211; J. M. Abu'n-Nasr, *A History of the Maghrib*, Cambridge 1980, s. 284-303, 354-377; M. Morsy, *North Africa 1800-1900*, London 1984, s. 202-216, 312-314; İbrâhim Harekât, *el-Mağrib 'abre't-tārīḥ*, Dârülbeyzâ 1405/1985, III, 120-571; N. C. Chatterji, *History of Modern Middle East*, New Delhi 1987, s. 204-208, 274-277, 518-524; R. Hallett, *Africa Since 1875*, New Delhi 1989, s. 203-227; I. M. Lapidus, *A History of Islamic Societies*, Cambridge 1989, s. 703-711; *The Middle East and North Africa* 1993, London 1992, s. 695-710; G. Yver, "Fas", *IA*, IV, 483-487; a.mf., "al-Mağhrib", *EJ*² (İng.), V, 1192-1196; *EBR*, XV, 849-851.

DAVUT DURSUN

III. KÜLTÜR ve MEDENİYET

1. **Dinî Hayat, Mezhep ve Tarikatlar.** Fas'ta İslâm öncesi dinî inançlar hakkındaki bilgiler yetersizdir. Yahudiliğin erken zamanlardan beri mevcut olduğu bölgeye Hristiyanlığın ne zaman ve nasıl girdiği kesin şekilde bilinmemektedir; II. yüzyıldan itibaren ve ancak bazı se-

hirlerde yayıldığı görülür. Hristiyanlık öncesi bazı Roma ve Kartaca tanrıları da uzun zaman Kuzey Afrika şehirlerinde takdis edilegelmiş, böylece Yahudilik, Hristiyanlık ve putperestlik İslâm hâkimiyetine kadar bir süre birlikte yaşamıştır.

Fas'ta 62-63'te (681-682) Ukbe b. Nâfi ile başlayan İslâm fetihleri 92 (711) yılında Mûsâ b. Nusayr ile tamamlandığında İslâm dini Berberîler'in direnmesi sebebiyle henüz halkın içine tam olarak nüfuz edememişti. Ayrıca arazinin engebeli oluşu ve merkezden çok uzakta bulunan bölgelere yeterli ordu gönderilememesi de İslâm'ın yayılmasını bir süre geciktirmiştir. Buna karşılık Berberîler'in kendi aralarında bir dinî ve siyasî birlik oluşturamamaları ve Bizans İmparatorluğu'nun halkı baskı altında tutarak yönetmesi gibi sebepler fethi kolaylaştırdı. Özellikle Mûsâ b. Nusayr'ın davranışları Berberîler'i İslâm'a kazandırmada başarılı oldu. Mûsâ onları Endülüs'ün fethi sırasında orduya alarak kendilerinden faydalandı. Ancak bir taraftan da Hâricîler bölgede Berberîler arasında taraftar bulmaya başladılar. Bunlardan Bergavâta kabilesine mensup Sâlih b. Tarîf adlı bir kişi peygamberlik iddiasında bulunup yeni bir kitap ve birtakım kurallar ortaya koydu. İslâm'ın Berberîler arasında yayılmasında olumsuz tesirleri olan ve Yahudilik'le de irtibatlı bulunan bu hareket Murâbitlar (1056-1147) zamanına kadar varlığını sürdürdü. Hâricîler'in bu ve benzeri menfi tutumlarına rağmen sahil İslâm esasları Berberîler arasında yayılmaya devam etti. İdrîsîler döneminde (788-985), hükümdarlar Hz. Ali soyundan geldikleri iddiasında bulunduklarından daha çok Şîa mezhebine meylettiler. Devlet desteğine sahip olmamasına rağmen bu dönemde Endülüs yoluyla gelen Mâlikî mezhebi tanınmış âlimler vasıtasıyla Fas'ta etkisini göstermeye başladı. Daha sonra bölgede hâkimiyet kuran Murâbitlar zamanında dinî, siyasî ve ilmi amaçlarla yayılan Mâlikî mezhebinin devletin resmî mezhebi halini aldığı ve Mağrib'de ilk olarak tasavvufî hareketlerin ortaya çıktığı görüldü. Düşman saldırılarından zamanında haberdar olup karşı koymak için genellikle sınır boylarında inşa edilen ribâtlar aynı zamanda ülkedeki iç karışıklıklardan uzakta inzivaya çekilenler için ibadethane, dinî ilimleri öğrenmek isteyenler için birer mektep duru-

munda idi. Ribâtların yaygınlaşması İslâm'ın yerleşmesinde önemli rol oynadı. Murâbitlar Devleti'nin kuruluş safhasında bölgede Şîa ve Mâlikî mezhepleri yanında Bergavâta hareketi de hâlâ sürüyordu. Bu dönemde ortaya çıkan tasavvufî hareketlere karşı fıkıh âlimlerinin mücadele başlattıkları da görülmektedir.

Fas'ta Muvahhidler döneminde (1130-1269) İbn Tûmert ile başlayan tevhid hareketi sonucunda her çeşit Râfizlik izleri ortadan kalkmış, bu arada Mâlikî mezhebi de ülkeye iyice yerleşmişti. Muvahhidler Devleti'nin kurucusu Abdülmü'min el-Kûmî Mâlikî mezhebini korumuşken Ya'kûb el-Mansûr Zâhirîliği benimsedi ve onun zamanında bu mezhebin nüfuzu gittikçe arttı. Ya'kûb el-Mansûr daha sonra da Şâfiî mezhebine döndü. İbn Tûmert ve Muvahhidî hükümdarlarının çoğu amel bakımından Zâhirî olmakla birlikte bu mezhep Mağrib ulemâsı arasında fazla rağbet görmedi. Tasavvuf henüz kendine has bir şekilde kurumlaşmamıştı; ancak Murâbitlar döneminin İbn Hirzîhim, Ebû Şuayb es-Sanhâcî ve Ebû Ya'zâ b. Meymûn gibi önemli mutasavvıfları hayatlarının bir kısmını Muvahhidler zamanında geçirdiler. İleride tesirleri görülecek Ebû Medyen Şuayb el-Ensârî, Abdüsselâm b. Meşîş ve Ebû'l-Abbâs es-Sebtî gibi sûfiler ise bu dönemde yetiştiler. Ardından gelen Merînîler yönetimi (1196-1465), tasavvufî hareketlerin çoğalmasıyla Fas'ın dinî hayatına yeni bir çehre kazandırdı. Bu devirde Ebû'l-Abbâs İbn Âşîr gibi bazı mutasavvıflar dünya hayatından uzak durup münzevî bir zühd hayatı yaşarken Ebû Abdullah el-Cezûlî gibi bazıları da kendilerine has bir tarikat kurarak sosyal hayata daha faal şekilde katıldılar ve dış düşmanlara karşı yürütülen cihad hareketinde önemli rol oynadılar. Bunlar arasında önde gelen bir şahsiyet de Şâzelî tarikatının kurucusu Ebû'l-Hasan eş-Şâzelî'dir. Merînîler zamanında Mâlikî mezhebi Murâbitlar dönemindeki hâkim durumuna yeniden kavuşurken ribâtlar önemlerini kaybederek yerlerini tasavvuf ağırlıklı zâviyelere bıraktılar. Vattâsîler zamanında (1471-1549) bu zâviyelerin sayısı tarikatların yayılmasıyla birlikte daha da arttı. Bu dönemin en meşhur âlim ve mutasavvıfları arasında Abdülazîz et-Tebbâ' ve Ahmed Zerrûk yer alır. Tasavvuf çevreleri, bölgeye saldırıya geçen Portekizli sömürgecilere karşı direniş hareketlerine önemli ölçüde destek sağladı-